

MERITA SAUKU BRUCI

**LETËRKËMBIMI I F. A. SANTORIT ME JERONIM DE RADËN
NË ARKIVIN QENDROR TË SHËTETIT-TIRANË**

*“La parte piu’ viva nella letteratura,
la sincera e’, in ogni modo,
passata ne’ carteggi”¹*

A. De Gubernatis

Në Arkivin Qendror të Shëtitit ndodhen 21 letra që ruhen në fondin e De Radës (Fondi 24, Dosja 54/9, fl. 11-44), ose më mirë të themi ajo që ka mbetur nga letrat që Santori i kish dërguar mikut të tij. Leximi i këtij letërkëmbimi të çmuar na njeh me të dhëna të panjohura më parë që kanë një rëndësi të veçantë për të hedhur dritë mbi jetën e Santorit, e cila deri më sot është shumë pak e njohur dhe fragmentare, si dhe mbi kohën e kontekstin se si kanë lindur e janë botuar veprat e tij. Gjithsesi burimet mbeten të pakta. Ajo çka njihet deri më tash nga letërkëmbimi i tij ruhet në fondin e De Radës dhe në disa prej botimeve të veprave të tij.

Botime të deritanishme të letërkëmbimit të Santorit

Një korpus letrash e gjejmë të botuar për herë të parë si shtojcë dokumentesh në botimin kritik të tri novelave të Santorit nga Fortino, Stamile e Tocci². Bëhet fjalë për letra zyrtare të Santorit që janë gjetur pranë arkivit famullitar të San Giacomo di Cerzetto-s si edhe pranë arkivit privat të C. Candreva-s. Ato na ndihmojnë të plotësojmë aspekte të panjohura të jetës së Santorit, vështirësitë ekonomike që e shoqëruan gjatë gjithë jetës së tij, si edhe të dhëna mbi aktivitetin e tij si famullitar i S. G. di Cerzetto-s për mëse 15 vjet. Për t’u përmendur letra që ai i shkruan Madhërisë së tij, Umberto I, Mbret i Italisë, më 8 mars 1892, ku i lutet për një ndihmë prej 5000 lirash për ristrukturimin e kishës ku shërbente si famullitar³. Po të botuara nën kujdesin e Fortinos njohim edhe dy letra dërguar De

¹ “Pjesa më e gjallë e letërsisë, më e sinqerta, ndodhet gjithsesi në letërkëmbimet”. Thënie e Angelo De Gubernatis, citim i marrë prej tij dhe botuar nga De Rada në *Antologia Albanese tradotta fedelmente in italiano da Girolamo De Rada* si epigrafi i shkrimit *Saggio epistolare*. Shih: [De Rada 1896, 27-34]

² Shih për më shumë: [Fortino & 1985, f. 361-380]. Po në këtë shtojcë janë botuar edhe 12 letra, një dekret, dhe një vendim që janë gjetur nga autorët në fondin e Françisk Santorit, në Bibliotekën Qytetëse të Kozencës. Janë rikopjime autografe të vetë Santorit të dokumenteve zyrtare që hedhin dritë mbi emërimin e tij si famullitar i S. Giacomo-s dhe përfshijnë periudhën 1863-1865.

³ Nuk është hera e parë që Santori i drejtohet një autoriteti jo kishtar për ndihmë. Sipas pohimeve të tij në këtë letër, i është drejtuar edhe mbretit Vittorio Emanuele, vite më parë dhe me shumë sukses arriti të sigurojë ndihma për kishën e San Caterina Albanese-s, fshatit

Radës nga Santori⁴. Në 2014 Giovanni Belluscio boton një studim mbi letërkëmbimin e Santorit me De Radën⁵ duke dhënë ndër të tjera edhe të dhëna mbi vendet nga janë dërguar, sasinë e letrave, mënyrën se si Santori i ka firmosur ato dhe fragmente të përmbajtjes së tyre. Pavarësisht faktit se i jemi afruar të dy këtij letërkëmbimi nisur nga vepra të ndryshme letrare të Santorit të marra në analizë prej nesh⁶ studimi i Belluscio-s i paraprin në kohë botimit të këtij studimi. Për këtë po përqendrohemi vetëm në disa aspekte të përmbajtjes së letërkëmbimit, duke paraqitur të dhëna të reja apo duke plotësuar fakte të cituara edhe më parë.

Santori–quel nome soave (ky emër plot hir). Konsiderata të De Radës mbi Santorin

E vetmja provë e drejtpërdrejtë e anës tjetër të letërkëmbimit, pra të letrave që De Rada i ka shkruar Santorit gjendet e botuar në shënimet në fund të librit tek *Rapsoditë kombëtare*⁷. Këtu po paraqesim edhe disa konsiderata indirekte të vjela nga letërkëmbimet e De Radës me personalitete të letrave italiane, bashkëkohës të tij.

Kështu në letrën dërguar Niccolò Tommaseo-s, gjuhëtar, shkrimtar e patriot italian⁸, më 16 shkurt 1864, De Rada i rekomandon nxehtësisht letërmarrësit që ta mbështesë e ta nxisë Santorin në krijimtarinë e tij.

të tij të lindjes. Shkruan Santori: “*Ora il Petente da 15 anni è parroco di un villaggio di circa 1200 anime, chiamato S. Giacomo, frazione del Comune di Cerzetto, Provincia di Cosenza. Vi ha trovato una Chiesa ignuda di Sacri arredi e ruinante di arredi; lesinando sul proprio vitto, vestito ed abitazione, l’ha mediocrementemente provveduta.*” Po aty, f. 377. Shih edhe: [Gradilone 1974, 11].

⁴ Shih për më shumë: [Fortino 1986, f. 70-112].

⁵ Shih më hollësisht: [Belluscio 2014. a, f. 116-128].

⁶ Lidhur me informacionet që përmban ky letërkëmbim sa u takon problemeve të përcaktimit të kontekstit kur kanë lindur e janë botuar veprat mund të konsultohen: për *Valle harës madhe* [Belluscio, 2014.a, 120]; për *Il Canzoniere Albanese* [Bruci 2012, 83-84], [Belluscio 2014.a, 122-123], [Belluscio 2014.b, 109]; për *Il prigioniero politico* [Bruci 2012, 84], [Belluscio 2014.a, 123], [Belluscio 2014.b, 109]; për *Sofia e Kominiatëve* [Bruci 2012, 84], *La figlia maledetta* [Belluscio 2014.c, 13]. Ndërsa për vepra ende të babotuara apo të parashikuara për botime nga Santori mund të konsultohen për *Lexicon* [Bruci 2011, 75], [Bruci 2012, 85], [Belluscio, 2014.a, 122], për një dramë të supozuar si pararendëse të *Emirës* [Belluscio 2014.a, 125], [Belluscio 2014.b, 108], [Bruci 2014, 35-36], për *Kalimeret* [Bruci 2011, 75], [Bruci 2012, 85], [Belluscio 2014.a, 126], për një cikël komedish [Bruci 2011, 75], [Bruci 2012, 84].

⁷ “*Mio Santori,*

Jer sera ricevei i due canti popolari che mi rimetteste: Shkonj një trim kã një rûg e Ajo zonja e rë e Gjikkës, il quale ultimo è per la mia raccolta oggi un prezioso regalo; oggi che una figlia dei Gjicca albanesi, nata ne’ principati rumeni, Dora d’Istria (principessa Coltzof Massalsky) attrae a sè gli sguardi simpatici della colta Europa” Për të lexuar letrën në plotninë e saj shih: [De Rada 1866, 79-80].

⁸ Kësaj letre Tommaseo i përgjigjet duke i dhënë sygjerime stilistike e gjuhësore e duke i porositur që të mos heqin dorë nga lëvrimi i gjuhës shqipe në krijimet e tyre letrare. Shih

Letërkëmbimi i F. A. Santorit me Jeronim de Radën në Arkivin Qendror...

*“Illustrissimo Signore,
(...) Ora mi permetta ch'io abusi della Sua benevolenza, presentandole
un libro e con esso l'autore che mi si raccomanda.
Egli è un monaco francescano mio connazionale. Non ebbe agio, per
iscarsa fortuna, di fare un corso completo di studi, ma a tutto supplì
l'ingegno. Si ritrasse adolescente in un monistero, e, dopo poca
istruzione, facevami tenere in Napoli nel 1840 un manoscritto di poesie
albanesi, delle quali le scelte e da me tradotte si pubblicarono da poi con
successo. Non se ne trova oggi più copia. Nel 1848 pubblicò un poemetto
in versi italiani framezzato da canzoni albanesi, il quale gli attrasse
malevolenza e inquietudini dal Governo Borbonico. Dopo il 1860 perché
non poté approvare lo spogliamento de' monaci e la distruzione
dell'opera di santi, fu malversato dall'autorità. Aveva ristaurato un
monistero e apertolo per fondervi ogni suo avere, ed ebbe a sloggiarne.
Ora è in lo stampare un grande dramma albanese; e prima ha dato in
luce il romanzo che ho l'onore di mandarle. In provincia languente ed a
cui non è in stima alcuna la scienza, egli è scorato, ed una parola di Lei
cui l'Europa onora, gli sarà quasi una pioggia feconda. Il La prego
quindi vivamente di prendere in considerazione quest'operetta, che
d'altro lato è il quando più fedele e vivente che sia mai fatto della vita
calabra, e di segnarmene l'impressione avuta.
Con rispettosa stima mi ripeto,
Suo Devotissimo e Affettuosissimo Servitore
Giro. de Rada”*

Më 1893, në një letër drejtuar një tjetër personaliteti të rëndësishëm, kontit Angelo de Gubernatis, glotolog, pikë e rëndësishme referimi edhe për vetë De Radën deri në atë masë sa e quan “il mio angelo protettore”, lexojmë se Santori ftohet nga De Rada të bashkëpunojë në projektin *Folclore d'Italia*. Bëhet fjalë për një projekt-iniciativë të ndërmarrë nga Anxhelo de Gubernatis për të mbledhur folklorin italian e ndërmjet të tjerash edhe atë të arbëreshve të Italisë. Vetë De Rada sheh një mundësi të rigjallërimit të ëndrrës së tij të kahershme dhe e informon kontin se ka ftuar, ndërmjet shumë miqve të tjerë edhe “il grande nostro poeta albanese Fra Antonio Santori, ora afflitto parroco d'un povero villaggio”⁹. Dy vite më vonë, pra një vit pas vdekjes së Santorit, De Rada do t'i shkruante kështu A. De Gubernatis:

*“Ho creduto sottometterLe il mio Prologo allo “Scanderbegh” che solo
col “Milosao” a un principio, medio e fine, e solo de' miei conati che*

për më shumë: [La Luna 2006 f. 89-90] .Argumenti është rimarrë edhe nga [Belluscio 2014.c, 12].

⁹ Shih për më shumë: [Fortino 2003, 179-255]. Citimi është shkëputur nga letra e De Radës dërguar A. de Gubernatis nga Maqi (Macchia Albanese) më 5 shtator 1893. Po aty, f. 219.

*forse Ella non ebbe; e poi fra tutti è un dramma del Padre Fra Antonio Santori, nome soave, morto al 7 settembre dell'anno scorso, poeta grande.*¹⁰”

Bashkëpunime letrare

Një ndër argumentet që mbizotëron në letërkëmbim ka të bëjë me veprat letrare që Santori kishte ndër mend të hartonte, po hartonte apo që po shihnin dritën e botimit. Interesant është fakti që në fillim do të njohim një Santor të ndrojtur e të pasigurt që i besohet tërësisht De Radës deri në përzgjedhjet e poezive, redaktimin e veprave apo përkthimin e tyre. Që në letrën e parë, ende djalosë i frymëzuar, por dyshues për vlerat e tij, Santori i kërkon De Radës që të shprehë një mendim për vargjet apo rimat që ka shkruar me aq kujdes (*le ò scritte con tal premura*) dhe mirëpret vërejtjet e tij të mprehta (*le sue acute osservazioni*) dhe gjykimin e tij të hollë (*sagace giudizio*), duke i dhënë me shumë gjasa edhe lejen për t'i koregjuar si t'i duket më mirë¹¹. Për t'u vënë në dukje edhe pohimi i singertë i Santorit, që do të bëhet edhe leitmotivi i gjithë veprës së tij, se ai shkruan për të përhapur gjuhën e tij të lindjes, shqipen, dhe jo për të rendur pas lavdisë.

“Il pezzo “Fiutturun s’ëndërrima” con le due odi di cui mi fa menzione non me li trovo, perciò segua quel le detta il suo alto pensiero, basta ciò per intendermi nel resto. Crederei di potersi perdonare la caduta della prima ottava sendoché in essa io fo le scuse di non aver voluto scrivere; onde mi raccomando a coloro mi compartiranno l’onore di leggere i miei versi di non biasimare me unassieme con loro perché il mio fine è stato innocente; ò inculcato poi ciò con maggior fervor a nazionali ai quali più di presso può esser noto il mio sentimento che è stato di promuovere la natia favella, e non mica il desio della gloria. Del resto se tanto non le fa molto grado, ecco un soneto che meglio può stare in sua vece, che porterà il titolo di Canghieglii.

[Kangjelë]

Ndo bumbllizon te dheu shërbia ime
Pantehinjë u se piallë shum thamasī,
Pëse ndo ndianë me veshë, ndo ruanë me sī
Së gjegjën o sheh mose dheza shërtime

Oh! Të noeronjë se kīo zëmër’ e brime
Së prët prë zae formadhe ndonjë haīdhī
Shkruaīti se të nderoj gjuhën arbrī
E s’do më se këtë; nderë o llautime

U pres e zëmra tas ndë gjī gjëmon

¹⁰ Po aty, f. 227.

¹¹ Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, 1 maj 1843, AQSH, F. 24, D. 54/9, fl. 12.

Letërkëmbimi i F. A. Santorit me Jeronim de Radën në Arkivin Qendror...

*E trëmburë! Çë? Ndo jan llautuora o shara
Së kam spiaxhirë; ndo prapa meje ron*

*Skontrepsurë imi ëmërë [...] ¹²prë nderë të
Të ventit ku gjellonjë; lote të rara
S'u panë nka sitë e mia pr' a [...]rë një herë!" ¹³*

Në një letër të datës 20 gusht 1869, gjejmë një tjetër krijim të Santorit, një ninullë që ai ia kushton një foshnjeje të sapolindur në fshat së cilës i kishte vënë edhe emrin Fanëmire. Vetë Santori pohon se si shumë nga këngët e krijuara prej tij edhe kjo ninullë që këtu po e botojmë për herë të parë, shpejt u bë e njohur dhe këndohej nga të gjithë.

*"Eccoti una delle ninne della Bimba, già divenuta popolare e di
tutte le case
Fānmirele, vikërele.
Kūr m'e thua një t'ëmbël fjal?
Kūr më thua: ti mëmarele
Nënk e dī se u ndë tal
Sisën dua, posi do ti
Të qëllonemi nani
Fānmiruqe, vikërruqe
Ç'ashtu ngure, shtridhe e shtrique
Aq sa faqen bën të kuqe
E sërret si kardhulliqe
Cila çë më kã, më do
[...] së thot një hër se jo
Fanmirele, vikarele
Tron[to]file prë ndë lule
Kuqe e bardh si shtupagjele
Mes je mbiedhur si kukule.
Pallarë mbi monosaqe
Dallanishe prë ndë maqe
Leje via, se m'e dëthite
Çë do më nka kjo sis?
Tas kapiqin m'e lëpите*

¹² Në transkriptimet e bëra prej nesh kllapat katrore rrethojnë rindërtimin tonë aty ku ka qenë e mundur ose tri pikat aty ku ka qenë e pamundur për shkak të dëmtimit të pariparueshëm të letrave.

¹³ Po aty, fl. 12. Këtë sonet të parë të Santorit e kemi botuar për herë të parë në një shkrimin tonë kushtuar jetës dhe veprës së Imzot Emanuele Giordano-s, në numrin përkujtimor të revistës *Jeta Arbëreshe*. Shih: [Bruci 2015, 37]. Transkriptimi i këtij soneti dhe i fragmenteve të tjera në arbërisht që pasojnë është yni. Për alfabetet e përdorura nga Santori dhe përfaqset me alfabetin e shqipes së sotme standarde shih: [Bruci 2012, f. 73-90].

*E kulluqeza m'u gris!
Ndo pëstana jetrën do
Ftëj përpara, e pra kërko*".¹⁴

Në më shumë se një letër Santori i përsërit De Radës pamundësinë e tij për të botuar apo siç shprehet ai "për t'u dhënë jetë atyre bijve letrarë, pak a shumë të përfunduar si trup, por pa shpirtin e botimit" megjithë dëshirën e madhe për të kontribuar për të mirën e mëmëdheut. Në pamundësi për të përballuar sakrificat e shumta morale e materiale do të "dënojë me harresë" veprat e tij. Letra e 30 gushtit 1869 na e konfirmon më së miri këtë.

*"Ti è detto più volte, che io, anche dormendo qui, posso realizzare mensilmente cinquanta lire, e queste mi valgono più che le centoventi di costi; e senza sottopormi a compressione di naturali bisogni, e ad assumere nuove abitudini e risecamenti di libertà. Nondimeno a tutto questo mi assoggetto, pel riguardo dello scopo della Patria utilità, e per la voglia di potere dar soffio di vita a quei figli letterari, che ànno corpo più o meno compiuto, e mancano dell'anima della pubblicità. Ma quando poi dovessero costarmi troppi sacrifici e morali, e materiali, condannerò ogni cosa all'oblio e farò di godere alla meglio un certo presente, più che angustiarli alla ricerca di un migliore ed incerto avvenire."*¹⁵

Ka qenë një traditë e kohës që pjesë të veprave të hartuara në dorëshkrim shpesh i jepeshin për t'u lexuar edhe personaliteteve të artit apo të kulturës për të marrë një vlerësim paraprak apo njerëzve që kishin tituj a mundësi financiare për të ndihmuar për botim. Përveç aspekteve pozitive kjo mund të ketë ndikuar negativisht: moskthimi i dorëshkrimeve ka bërë që një pjesë e tyre të humbisnin në rrjedhë të kohës duke lënë në trishtim të plotë hartuesin e tyre. Në letërën që pason do ta hasim këtë fakt. Santori na sqaron gjithashtu se përveç shkrimit të komedive ai angazhohet edhe në vënie e tyre në skenë, duke u shndërruar kështu në regjisor e duke gjallëruar jetën e të rinjve të fshat.

*"Caro Girolamo,
Essendo in S. Giacomo, a casa di Giovanni, pervenne una tua, nella quale un po' stranamente, chiedevi notizie di me, come se io fossi nell'altro mondo, e non sapevi ove diriggermi tue lettere! Io non ti è scritto, perché nell'ultima tua mi dicevi che, come prima avresti avuto le due 1e dispense a fogli della Grammatica, me li avresti spediti. Fu vano l'attendere; finì però a sorpresa, come li vidi giu [presso] Stamile. Questo procedere mi à fatto ragionevolmente fantasticare chi sa quante cose. Stetti in bilance se avessi o no dovuto scriverti, menandone querela, o vendicarmi con successivo silenzio; ma perché l'animo mio verso te à*

¹⁴ Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, 20 gusht 1869, AQSH, F.24, D.54/9, fl. 23.

¹⁵ Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, S. Caterina Albanese, 30 gusht 1869, AQSH, F.24, D.54/9, fl. 24.

tale pendenza che non posso per guisa deviarla, soffocata perciò qualunque discreta od indiscreta supposizione, ti ho scritta la presente; per occasione che la imposta in Castrovillari. Ciò premesso posso dirti che certo non mi avrai ritirato dal Signor Baroncino il Manoscritto delle Commedie, ed è facile che lo vi perda, e mi dorrebbe quanto mai. Nel prossimo trascorso carnevale ho fatto rappresentare da dieci giovinotti del volgo, una piccola commedia albanese, la quale à prodotto un'effetto incredibile. Più improvvisai alcuni strambotti per canto, i quali poi àn dato spinta ad un libro originali[ssimo], oramai compiuto, cioè una dipintura lepida e vivace delle ma[...], [...]sercenti mestieri, e dei principali umani vizî. Esso costa di circa 50 [...] improntate di tale facilità o chiarezza, che basta leggerle, per saperle a[...]. Ne ò fatta la traduzione, serbandolo al più possibile la lettera o la postur[...] rebbe un bel volumetto tascabile in 32mo ma che però non avrà sorte migl[iore de]gli altri suoi fratelli, che dormono sotto la polvere. Non avendomi più interlo[...] to della Steinperia; significa che nulla ài realizzato e tradotto in atto, e che le n[o]stre cose vanno come al solito, chine al peggio. Io tiro avanti come Dio vuole. [Pia]cerebbemi tuttavia che andassi a meglio tu, e pel tuo speciale, e pel comun ben[e]. Non so che dirti o chiederti più. Se ài di meglio, e credi farmene parte, mi sarà [di] consuolo. Serbati sano: abbracciami i tuoi figli; salutami alcuno degli studenti o amici che ancora ricorda di me, e credimi al solito Aff(ettuosissi)mo Francescantonio Santori”¹⁶

Gjithsesi dëshira e Santorit për të shkruar e për të eksperimentuar në gjini të ndryshme¹⁷ mbetet më e fortë se frika, tanimë e kthyer në bindje, se veprat e tij do t'i mbulojë pluhuri i harresës:

“(...) In tal caso potresti procurarmi un'applicazione decente e di qualche lucro insieme, avermi al tuo fianco e studiare e per l'opportunità della benedetta stamperia od altro che ci venisse buono per la

¹⁶ Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, S. Caterina Albanese, 24 maj 1871, AQSH, F.24, D.54/9, fl. 31. Ia rikujton përsëri De Radës: “Ora ti scrivo e per augurarti felici le natalizie feste, e per sapere notizie di tua salute fisica e morale, per rinovarti la ricerca delle mie Cinque Commedie date a leggere al Baroncino”. Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, S. Caterina Albanese, 20 dhjetor 1871, AQSH, F.24, D.54/9, fl. 34.

¹⁷ “Io questo anno mi sono occupato a scrivere un Saggio di Grammatica Italiano in versi, estratto dal Corso Filologico Razionale di Lorenzo Zaccaro. Vi ho considerata la parola morfologicamente, etimologicamente e sintassicamente. Da principio mi parve cosetta meschina: ha preso indi dimensioni rimarchevoli, ed ora mi lusinga quanto basta per isperarci. Quindi se codesta stamperia progredisce, potremmo in essa farne una edizioncella economica, a motivo di sperimentare come sarà ricevuta dal pubblico.” Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, S. Caterina Albanese, 30 shtator 1872, AQSH, F.24, D.54/9, fl. 36.

*pubblicazione delle opere che dormono. Io, come ti ò detto, ò scritto un'altra operuccia poetica per incidenza; ma ora non sento neppure la voglia di ripulirla, pensando che sono carte sacre al vento della polvere".*¹⁸

apo

*"(...)Io benché tornassi nel medesimo luogo alquanto degradato, pure col desiderio di pubblicare alcuna delle tante mie cosette, che dormono, sarei disposto a sobbarcarmi a tale umiliazione".*¹⁹

Kemi zgjedhur të botojmë më poshtë të plotë një letër të Santorit ku jepet në mënyrë të zgjeruar vlerësimi për një ese të shkruar prej tij (Saggio Epico per la futura Palingenesia dell' Umanità) dhe dërguar për vlerësim Edoardo Martinetti-t në Romë. Ky i fundit nuk ia këshillon ta botojë si për përmbajtjen ("il tema vasto, vastissimo, profondamente filosofico") ashtu edhe për formën ("scrivere versi che fossero comprensibili a tutti"). Për Martinetti-n kjo punë e autorit tonë mund të merrte duartrokitjet e njerëzve të ditur, fatkeqësisht aq të rrallë sa lundëtarët e vetmuar në detin e pafund ("rari nantes in gurgite vasto"), por do të ishte e papërputhshme me shijet e shumicës së lexuesve, shije që kishin ndryshuar shumë për shkak të përhapjes së shkollës së re. Kaq mjafton për të provokuar zemërimin e Santorit dhe dëshirën për t'iu kundërvënë hapur kësaj përpjekjeje për ta këshilluar t'i shmangej verizmit e të heshtëte ("perché consigliarmi indefinitamente a tacere"):

*"Caro Girolamo"*²⁰

Ti mando accluse dieci lire per affiatore quanto si può da mia parte La Bandiera Albanese. Ora però che ài cominciato a pubblicare il mio dramma, facendosene la composizione sarebbe opportunissimo farne tirare a parte un dato numero di copie, onde avere per intiero il libro, che certo farà altra impressione letto a fiato continuo, e veduto in corpo. Tempera le lodi della famiglia Capparelli che non le merita; specialmente gl'ingratissimi e sgarbati attuali. Tosto che hai dato quel granello d'incenso al Vescovo Parladore puoi spedirgli una copia e chiederlo di Associazione-Direz(ion)e Napoli per Orsogna.

Ecco che mi scrivono da Roma sul Saggio Epico per la futura Palingenesia dell'Umanità.

Premesso un esordio cerimoniale addviene a queste parole:

"Comunque sia eccole dunque le impressioni suscitate nella mia mente dopo aver letto il pregevole suo lavoro. Il Tema vasto, vastissimo,

¹⁸ Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, S. Caterina Albanese, 22 shtator 1871, AQSH, F.24, D.54/9, fl. 33.

¹⁹ Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, S. Caterina Albanese, 30 shtator 1872, AQSH, F.24, D.54/9, fl. 36.

²⁰ Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, S. Giacomo di Cerzeto, 11 shkurt 1887, AQSH, F.24, D.54/9, fl. 38-39

profondamente filosofico, è ben tratteggiato e quantunque la forma in alcuni punti lascia alcun che a desiderare. Va bene ch'Ella ha voluto scrivere versi che fossero comprensibili a tutti, nulladimeno ciò non deve andare a scapito della dignità del verso medesimo, dalla S. V. a mio parere, in certi luoghi adoperato un po' troppo pedestremente.

Ciò per altro è un neo, una inezia cui potrebbe facilment(e) avviare con un non difficile lavoro di lima; ed io son certo che la S. V. in pochissimo tempo saprebbe togliere tale inconveniente, persuaso della verità delle mie osservazioni.

In quanto poi alla convenienza o meno di pubblicare per le stampe il suo lavoro, io la consiglio apertament(e) di non farlo. Viviamo disgraziatam(ent)e in epoca in cui i buoni studî sono propriamente all'apice della depressione, la letteratura afflitta dagli ibridi parti del verismo, la pornografia trionfante in tutta la linea... se Ella dunque pubblicasse il suo lavoro, certo non le mancherebbe il plauso dei veri dotti rari nantes in gurgite vasto, ma la generalità degli uomini poco si occuperebbe del suo lavoro, traviata com'è nel gusto, per opera e virtù della scuola novella.

Queste sono le mie osservazioni, le quali se non altro pregio, avranno almeno quello di essere dettate dalla coscienza. –Roma, 7 febbrajo 87. Edoardo Martinetti.”

Questa risposta per le generali mi pare riscontro alla mia lettera piuttosto che giudizio provvocato dalla lettura del manoscritto, toccato troppo leggermente. E poi o à o non à valore poetico, scientifico e di arte. Che ne abbia ei lo assevera ripetutamente, e perché dunque non apporlo alla corrente rovinosa del verismo? Perché consigliarmi indefinitamente a tacere? Se non à merito alcuno perché non segnarmi partitamente le parti deboli per cui avrebbe non iscampato un certo naufragio? Io infelicem(ent)e non mi trovo in posizione di poterlo pubblicare, altrimenti dietro questa parziale condanna al silenzio lo avrei slanciato nell'oceano turbolento del presente letterario mondo, precisam(ent)e, con l'aspettazione che afferrato l'argomento da ingegno più robusto e maneggiatore più felice di versi, esplicasse con miglior forma la vastissima tela, e crease un argine potente al verismo pornografico e falso, con un verismo religioso e universale, magnanimo, umanitario, ecc. Mi dirai: dunque tutta questa roba hai trattato tu in meno di un'anno? Che non fosse piuttosto albagia o cecità? Il poco detto sopra da chi non mi conosce personalmente risponde all'obbiezione. Pel resto parmi di averti detto che il complesso dello schema, o vero, o verosimile assolutamente, mi pare ottimo; benché la veste non corrisponda al gigantesco personaggio. Me lo sapea purtroppo e non volli ovviarvi, perché saggio e non opera compiuta. Essa poi ha fisionomia nuova; del tutto nuova. Il protagonista è l'umanità non solo della Terra, ma di quella di ogni altro mondo, e le sue aspirazioni. Quante altre cose potrei

dirti?... Ma basta. Ritornandomi il manoscritto, se me la sentirò a ricopiarlo, potrò mandartelo a leggere. Se non, se lo divori pure la polvere con essemeco!

Statti sano, continua i tuoi lavori e fa di credere fermamente e convenevolmente a Dio, e raccomandargli in ogni momento con questa orazione.

“Padre nostro sempiterno che sei presente in tutto, sia santificato il nome tuo: Domini sempre la potenza, la sapienza e la misericordia tua. Sia fatta la tua volontà; ogni gloria sia tua, come nell’universo così sulla Terra. Dacci oggi il nostro pane quotidiano, e conferma le nostre volontà a rimettere a’ nostri debitori, come noi desideriamo che ci sia rimesso dalla vostra divina maestà. Scampaci dalle tentazioni; liberaci da ogni male. Così sia.

*Ti abb(racci)o e sono
Francescantonio Parroco Santori”.*

Bashkëpunime publicistike

Santori megjithë angazhimet për të qenë bashkëpunëtor i gazetave që De Rada ka botuar, nuk ka lënë gjurmë të shkrimeve publicistike. Por është i pranishëm me botime letrare. Është rasti të përmendim këtu botimin e poemës (piccola cantica) Vallë harës madhe (Vale garees made) në numrin inagurues të gazetës L’albanese d’Italia, më 23 shkurt 1848. Kjo gazetë dilte në Napoli dy herë në javë. Letra që pason, me shumë gjasë pranverë 1848, pa vend dërgimi e datë, na njeh me admirimin që provon Santori dhe falenderimet e tij për De Radën si botues.

“Carissimo Girolamo,

Ho ricevuto i due primi numeri del nostro foglio L’Albanese d’Italia e ti confesso ingenua la mia forse debolezza, il solo titolo appena frugato a’ avuto forza [ad] estrarre le lagrime, donde questa magia? Mi è difficile numerare la varietà delle cause che avessero potuto animarla! Basta, però ti dico per tutt’altro, che un sospetto che rendesi ogni giorno basata credenza, rende paurosa tutta questa contrada; del resto tornando sul tuo foglio, in tempo che ti manifesto l’ammirazione mia sulle due prime tue parlate, debbo ancora esternarti la più sincera gratitudine per la pubblicaz(ion)e, traduz(ion)e e correzione d[e]lla piccola cantica inviatati. Noto sempre la benedetta ortografia né semplicizzata, né adattata ancora. Se ti compiacessi collo stesso metodo, farmi leggere, e la parafrasi, e le altre due canzoni, che ài tenute per mano di Consorti Antonio, auresceresti il mio contento. Ricordati infine diriggere, o lettere, o fogli=Castrovillari per Corigliano, e mi verranno subito. Fogli ne manderai uno diretto a P(ad)re Bernardino di Falconara, l’altro al Sig(nor)e D. Domenico Ferraro Correttore dei PP. Minimi, l’altro a me. Colla continuazi(o)ne invierai à due primi i due numeri usciti. Per carlini ventisette di tremestre associazione conoscerai me, e potrai disporne

Letërkëmbimi i F. A. Santorit me Jeronim de Radën në Arkivin Qendror...

*come meglio credi. Impiegami dove mi credi abile per te, e per la patria,
e credimi sempre*

Tuo obbi(dissimo) affe(ttuosissi)mo amico.

P(adre) Antonio Santoro di S. Caterina”²¹

Vite më vonë (1866), kur De Rada po përpiquej të themelonte një gazetë tjetër, i propozon edhe Santorit të bashkëpunojë. Shqyrtimi i letërkëmbimit të Dora d'Istrias me De Radën na jep të dhëna të pakundërshtueshme për këtë fakt. Madje është vetë Dora d'Istria që i propozon De Radës titullin e gazetës, vendin se ku mund të shtypej, alfabetin që duhej përdorur dhe mënyrën se si duhej shpërndarë gazeta ²². Në 8 nëntor të 1866 princesha i shkruan De Radës se është e lumtur që titulli që ajo i propozoi për gazetën, Flamuri i Skënderbeut, i kishte pëlqyer poetit²³. Në të njëjtin muaj, më 27 nëntor 1866, Santori pranon të shkruajë për gazetën si bashkëpunëtor.

“Mio caro Girolamo,

Ringrazio infinitamente te e la signora principessa di Albania, che mi à usata la squisita amabilità di leggere le mie inezie, e di passarne cognizione al mondo con la stampa, mentre pur esse non ne avevano il merito. Per quanto mi dite poi relativamente al Giornale che vuoi redigere, io non posso contribuirvi che come semplice collaboratore. Per la gita mia là non ci pensate meglio che pensereste ad un sogno. Ho contratte adesso tali obbligazioni che non mi permettono mossa alcuna. Del romanzo albanese io non ne ho un rigo. Il corriere mi fa ressa, ed io

²¹ Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, pa vend dhe datë dërgimi, AQSH, F.24, D.54/9, fl. 16.

²² “...Je serais donc d'avis que le journal dont vous me tracez le plan fut plutôt publié à Cattaro, à la frontière des Guègues, qu'à Corfou, à la frontière des Albanais de l'Eglise grecque.... Dans le cas où on ne trouverait pas à Cattaro une imprimerie convenable, on pourrait penser à Raguse ville plus lettrée, qui a produit plusieurs savants parmi lesquels le Dr. Bogisic, une de mes connaissances de Vienne. Le lieu à choisir n'est pas la seule question qui doive être réglée. Il faudrait aussi, ce me semble s'entendre sur la langue et sur les caractères...Si j'osais, Monsieur, exprimer un avis sur une question assez étrangère à mes études ordinaires, je serais portée à adopter exclusivement les caractères latins.... Les évêques et les prêtres pourraient efficacement contribuer à répandre «Le Drapeau de Scander-beg». Le titre que je me permets de proposer, prouve assez que ce journal ne serait hostile qu'au croissant.... Le nom populaire et glorieux de Scander-beg prouverait que tous doivent se décider à mettre l'intérêt de la patrie albanaise au dessus de toute espèce de considération...”. Letër e Dora D'Istrias drejtuar De Radës, Livorno, 15 tetor 1866, AQSH, F. 24, D. 54/1, fl. 100-101. Shih [Bruci 2004, 88].

²³ “...Je suis ravie de ce que le titre que je vous ai proposé pour le journal vous semble bien choisi. Les beaux vers que “le drapeau de Scander-beg” vous a inspirés, ont tout l'accent d'une véritable prophétie et j'aime à penser que cette prophétie se réalisera de notre vivant...”. Letër e Dora D'Istrias drejtuar De Radës, Livorno, 8 nëntor 1866, AQSH, F. 24, D. 54/1, fl. 103-104. Shih [Bruci 2004, 94].

fo poche parole, che mi riserbo di scrivere quanto prima. Ti abb(raccio)”.²⁴

Botimi i kësaj gazete mbeti thjesht një dëshirë e mirë asokohe dhe vetëm vite më vonë De Rada arriti të realizojë botimin e periodikut *Fiamuri i Arbërit*. Dora d’Istria i sugjeron De Radës të nxisë Santorin, “një njeri aq të aftë dhe aq të zgjuar” të vendosë lidhjen me klerin në Gegëri për të ndihmuar në përhapjen e idesë kombëtare²⁵.

Santori -dokumentues i realitetit

Realiteti shoqëror e historik i arbëreshëve në Kalabri e më gjerë është trualli mbi të cilin mbështetet e gjithë krijimtaria e Santorit. Tematika e shtjelluar në romane, drama, novela e shkrime satirike e dëshmon më së miri këtë. Ai nuk qëndron indiferent ndaj këtij realiteti dhe ndryshe nga De Rada nuk zgjedh t’i largohet atij. Santori di, njeh dhe qëmton histori jete të bashkëfshatarëve të tij, i rrëfen artistikisht, mban qëndrim kritik dhe i shndërron në burime mësimesh jete. Nuk mungon ky pasqyrim i realitetit të përditshëm²⁶ edhe në këtë letërkëmbim. Ja si e përshkruan Santori, pas një paraqitjeje të zgjeruar të situatës politike e shoqërore në Kalabri, gjendjen e rëndë të shenjuar nga grabitje e krime. Dëshmon Santori:

“Vi sono stati nella Sila due giorni di saccheggio, e farano bersaglio al popolar furore i beni di Baracio, Grisolia, Lupinacci, Collice, Arnedos ed altri molti. La banda che scorreva quelle montagne si auresce da momento in momento. Il giorno 14 del corrente hanno commesso un enorme delitto. Pervennero sventuratamente in loro mani i tre fratelli Grisafi, soli figli di Alessandro, insieme ad un loro intimo amico, e furono orrendamente pugnalati, gli fu mozzo il capo, e regalati mille infami insulti. Pochi giorni pria avean costoro uccisi altri cinque loro consorti. Vi è generalmente un disordine terribile. Il sangue non è apprezzato più dell’acqua. Basta chiedere un grano a chi lo vi deve per

²⁴ Letër e Santorit drejtuar De Radës, S. C(ateri)na Albanese, 27 nëntor 1866, AQSH, F. 24, D. 54/9, fl. 18.

²⁵ “En l’exigeant, les patriotes s’attacheront la majorité du clergé et travailleront en même temps à propager l’idée nationale. Si un homme aussi capable et aussi intelligent que le P. Santori parvient à se mettre en relations suivies et intimes avec le clergé de la Guégarie, je ne doute pas qu’il ne lui montre fort bien tout le parti qu’il peut tirer du Poema nazionale pour réveiller l’esprit patriotique. Le clergé albanais a, grâce à Dieu, des instincts plus virils et bien plus élevés que le clergé italien, et il peut rendre de grands services à une cause qui l’intéresse directement; puisque sans aucune persécution ni vexation, la victoire de la nationalité serait suivie presque immédiatement du triomphe du christianisme. » Letër e Dora D’Istrias drejtuar De Radës, Livorno, 8 nëntor 1866, AQSH, F. 24, D. 54/1, fl. 103-104. Shih [Bruci 2004, 93].

²⁶ “Qua ci è un malessere generale per febbri di stagione, e qualcuno vi perisce, specialmente bambini; malgrado che il chinino si prescrive a libere”. Letër e Santorit drejtuar De Radës, S. C(ateri)na Albanese, 30 shtator (18)72, AQSH, F. 24, D. 54/9, fl. 36.

*esserne ucciso. Dal 29 febbraio fino a questo momento nella sola Calabria Citra, compresi quei del Campo vi saranno periti un quattro in 500 e si minaccia sempre peggio. La morte di Grisafi da molti si attribuisce alla giustizia di S. Agostino per la faccenda del nove aprile. Questo e quanto attualmente si dice in pubblico, né io potrei darne precisione migliore. F. A. S.*²⁷

Bashkëpunime pedagogjike

Në kohën kur De Rada ishte drejtor i Kolegjit të Shën Adrianit e fton Santorin të bëjë pjesë në trupën pedagogjike të këtij Kolegji. Problemi i parë që do të duhej të zgjidhte Santori do të ishte marrja e një lejeje (patente) për mësimdhënie. Angazhohet Vinçenzo Dorsa për t'ia siguruar këtë²⁸. Megjithatë kjo leje do t'i marrë shumë kohë për të dalë dhe kjo gjë do ta mërzisë shumë e do t'ia pakësojë dëshirën për t'iu kushtuar mësimdhënies²⁹. Në disa letra radhazi ky argument zë

²⁷ Letër e Santorit drejtuar De Radës, Corigliano 19 korrik 1848, AQSH, F. 24, D. 54/9, fl. 14. Tre muaj më vonë do të dëshmojë përsëri: "Vi ho fatto da Spezzano l'ultima immissione del secondo canto, mentre partiva per Cosenza, ove sono giunto felicemente il giorno tredici. È incredibile la quantità dei malfattori che invadono le campagne, denudano, danneggiano, ed uccidono le persone di ogni classe e tengono il tutto in disturbo ed aspettazione terribile." Letër e Santorit drejtuar De Radës, Cosenza, 14 tetor 1848, AQSH, F. 24, D. 54/9, fl. 15.

²⁸ "Ho veduto con piacere il tuo ritratto insieme ai maggiori tuoi figli. Pare che siavi uniformità di vestimento per tutti i ginnasi. Se prima non ottengo la benedetta patente a nessuno posso dire se voglia o no seguirmi nel ginnasio, quindi su questa incertezza debbo attendere ancora, per poterti dare una risposta categorica. Parmi averti detto che ho spedita la dimanda al provveditore degli studi per lo mezzo di Vincenzo Dorsa, il quale mi assicurava che se ne sarebbe occupato insieme al, dubbio amico, Tocci. Non mi è convenuto prevenirlo, ma piuttosto dichiararmi tenuto ai favori di ambedue. Lo sollecitai con una consecutiva ma finora nulla è veduto. Sul preside del convitto nazionale non posso confidare affatto perché peggiore assai dell'altro citato da te, come invidio. Resta dunque il solo Dorsa e ignoro che farà". Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, [San Ca]terina Albanese, 30 qershor (18)69, AQSH, F. 24, D. 54/9, fl. 21.

²⁹ "Dalla tua rilevo che non hai percorso con quanto ci voleva di attenzione la mia lunga lettera. Fosse stata colpa lo averla scritta in albanese? Nol credo. Pertanto desumo dalla stessa due cose. 1^a. Che l'epilogo che tu hai tracciato della storia economica di cotesto ginnasio vieppiù mi conferma nel dubbio che, potrei lasciare un mediocre certo, per un migliore incerto; e nel caso m'incogliesse una tale sventura, io sarei definitivamente rovinato di opinione e di domestica economia: a tale rischio né voglio, né debbo espormi; né tu dovresti consigliarmelo. 2^a. Ti ho detto chiaramente altresì che, in Cosenza non posso andarvi né debbo. L'anno scorso, quando il consiglio scolastico mi avea eletto professore della quarta ginnasiale in S. Giovanni di Fiore, lo fece la mercè dei documenti che fece tenere al Signor Provveditore degli studi; quindi essendogli progettato per costì, da Te, o da cotesto municipio, il mio nome non potrà tornargli nuovo, e come mi è creduto capace pel Ginnasio di San Giovanni, potrà eziandio tenermi tale per cotesto. Se dunque tu vedi che i miei timori sono vani relativamente al lucro, e che puossi senz'altro ottenere la mia nomina a professore per costì, agisci, e io sarò in tua disposizione: in contrario mi

një vend të veçantë. Fushat që mund të mbulojë Santori si mësimdhënie janë gjeografi, histori, latinisht, italisht, pasi mezi dinte të lexonte në greqisht e për këtë i propozon një listë librash që De Rada do të duhej t'i blinte për nxënësit e gjimnazit. Mesa kuptohet nga përgjigja e Santorit De Rada i kërkon ta reduktojë listën për mungesë fondesh. Kjo shkakton trishtim tek Santori për të cilin roli i librit është i domosdoshëm për formimin e të rinjve³⁰.

“(...) L'ultima vostra mi à chiarificate molte delle fatte dimande, ma non perciò le mie inquietudini cessano. La riunione di tanti albanesi costi, a sfruttatori, benché in maniera ,onorata e giusta di cotesto convitto, dite voi che non desterà la invida gelosia dei pretendendi indigeni?... Io ci credo anzi che no; e ciò mi mette nell'angosciosa previsione di qualche future sconcerto, e tanto peggio se, non voglia il cielo! Non saremo unidei pel commune sentimento di vantaggio progressivo morale, scientifico ed economico della casa. Che sarà allora di noi!? Ma siano pur queste schizzonosità di una preveggenza soverchiamente timida, e fosse anche pessimista; nulladimeno perché mi guardo per bene di non apporre mano in campo dove non veggio sufficienti le mie forze, gli è perciò che vi parlo ancor più chiaro.

Io so appena leggere il greco, e che detterò costi, in questo ramo? Nella geografia, storia, latino, ed italiano, nonché per l'aritmetica potrò adempirsi studiando, ma per altre cosucce mi sento neofito; e se avessi a scomparirvi! Mi disporrei ad un suicidio.

Più, non ci bastano 120 lire di libri, e questi sarebbero scopo che me gli avessi anticipatamente, per frugarli almeno con una scorsa preparatoria. Donde me li avrò? Mi direte “dai depositi che à la Casa Comm(unale), Paravia e Comp(agn)i in Napoli e Palermo, o anche dalla stessa Torino. E dove il danaro pronto per ispediglielo? Ecco un altro inciampo. Questo dunque dovrete appianarlo voi facendomeli venire unassieme ad altri che, certo bisognano a cotesto ginnasio; anticipando lo spesato a carico del futuro mensile; sul divisamento perciò che questo sia possibile. Vi auludo elenco di quelli strettamente necessari, secondo il mio vedere.

Per la patente aveam scritto a Dorsa; per accidente la mia prima lettera non gli parvenne. Si ebbe però la seconda e mi à risposto che se ne occuperà, chiedendomene una regolare dimanda. Gliela spedisco contemporaneamente alla presente e voglio sperare che fra quindici o

dichiarerai apertamente ciò che occorre, affinché io senza inquietudine ed aspettazione accudisca agli affari miei, e continui a vivere come da qualche tempo fo”. Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, [...] 1869, AQSH, F. 24, D. 54/9, fl. 26.

³⁰ *“Dunque tu dici ad uno ridicibili di libri che ti ho fatto elenco. Sia pure. Ma vero è che senza libri non si avranno labbri; e dobbiamo guardarci al più possibile dalle prime cattive impressioni, essendo incancellabili”. Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, [San Ca]terina Albanese, 30 qershor (18)69, AQSH, F. 24, D. 54/9, fl. 21.*

venti giorni possa avermela, e quindi scriverti diffinitivam(ent)e affinché possiate applicarvi alla circolare del Manifesto.

Vedrò di poter persuadere frate Giannantonio ma parmi ch'ei non voglia abbandonare il suo covaccio.

Mi ho atteso indarno i ritratti che mi avete promesso. Dal catalogo che mi avete spedito estraggo i titoli delle opere che potranno strettamente bisognarmi. Non vi segno frazioni nei prezzi, dacchè so che comprando all'ingrosso, queste non vanno sommate. (...)

Non vogliate dire che tutti questi sono intoppi che li vado io scavando a tenebrose profondità, a motivo di declinare l'onorevole proposta. Non è vero: voglio e debbo venire, ma in guisa però che non ci scapiti né la mia opinione, né il mio interesse. Abundare in cautelis non est errare. Se voi dunque ci avete uguale impegno, e volete straparmi dalla situazione alquanto sinistra in cui verso, non prenderete a fastidio le mie ragionate difficoltà, e farete tutto che si vuole a compiere la cominciata opera benefica, e non avrete a pentirvi (...)".³¹

Në fund të këtij shkrimi po themi diçka edhe për gjuhën të cilën janë shkruar letrat. Përgjithësisht Santori i shkruan De Radës në italisht, por në disa raste ndërkall fjalë, fraza apo vargje në arbërisht. Në Arkivin Qendror të Shtetit ruhet edhe një letër e shkruar e tëra në arbërisht të cilën për shkak të rrallënisë së saj dhe informacioneve të shumta për aktivitetet letrare e jashtëletrare të Santorit që përmban, po e botojmë këtu të plotë për herë të parë nën transkriptimin tonë³².

"Përdashuri Zoti Gjirollam,

Pata ndë nënt të prillit kartën që ti më shkruoite ndë shtat të së thënurit muoj; mpero m'arruri prë mirakull, pse ndë mbishkruome kesh t'kishënje bënur – Castrovillari per S. Caterina Albanese. Qe se u ntodh një mik ka timt Sëmark e je muori, ndomos e kishin prierrur diu ku.

Nënk dinja faregjë se të kishin bër krëdrejtër n[...] Krolanit; ndomos të kishënja shkruoitur. Ati më pël [...] e kūr Gulem Toçi bën' e më proponirtin Sh. Janj i L[...] ellpizonja se bëj të më thërritjin o Kasān, o ati, [...] desha të venja. Nani aq më mūr më pëllqen [...]te ti krē e mūn të shërbenjëmi bashk prë të [...]. Me gjith këtë kām të të pienj prë dizza kafsha. [...] u dī se është i bēgat, e si vate që kā vetëm tr[...] [...]skal? Sa jān trimat o dīelëmit që xën? Pse ca [...] qe shkrehur njerit të dhaskalvet? Pse katundārt [...] duor të të huoivet dreqëtiria e xhimnazit? Pse [...] e nënk u rrit aq prë dhaskal, sa prë dhaskalër [...] nënk e duon e je ruonjin shtrëmburisht? Gjith këto [...] më thōn! Ka jetër ān u nënk i ruonj fare o

³¹ Shih: Letër e Santorit drejtuar De Radës, S(an) Caterina Albanese, 5 qershor (18)69, AQSH, F. 24, D. 54/9, fl. 20.

³² Letra, e cilësuar si "e shkruar në një gjuhë të pakuptueshme" nga përpunuesit e fondit të De Radës, është e grisur në anë e saj prandaj kemi sinjalizuar me [...] fjalët që mungojnë. Lidhur me kriteret e transkriptimit shih: [Bruci 2012].

pak o [...] dī dreqërisht sa mund kēm ndë muoj o nd[...] thōm si vete, mos pafça gjashtqint llira ndë [...] pī, nënk tundemi nka katundi ku jām p[...] katërqint i gadhënjën e më sosënjën. Zura [...] masarī, e me të tīera cika mika katandī [...] mundinj.

Ti thua se jām i ratur, e mbë pīs është vërtet [...] jo me atë ligj që e tha Pllutarku prë vetë[...] dij e ntilëgoj keq [...] u [...] ndo u lëfça kat[...] e se mīr. Si [...] ndë kto vente nënk është nj'etër si u. Këtu nënk dijin patanat e u bën' e i mbuolltin. Nisa e ngjata të mbëlëmit i mumbakut. Gjeta një makan të bën t'e tierën më njëhere, pse ka grua bën prë dī, e shërben më pak se me boshtin që gjeti Adhami. Boshti pëstaj që bëra u, tier jo vet mumbak, po edhe lī, lesh, kērp, spār, kukule, e që e do të jēt prë me u tierr. Njernani shita vetëm trī, di (Mallvit?) e një Terān, e gadhënjeva 120 llira. Dit prë dit më rrëvonjin të pieitura. Një e dërgova Kosenx, Kamarēs të Komer[...] ata njerz t'urt që jām atīe s'ditin t'e njihëjin, me gjith [...] pār t'e dërgonja më taksëtin dēt e dhē. Jām edhe prēi të [...]ohën erpëçin, xangolën, atë që shkoqën trokomelēt [...] e shatin të tolëqur ka qēt: e ashtu masarīt që bëhen [...] mūn të ndërronjin faqe me katandī të gjithëve. [...]ne xūn të dhīavasurit albëresh, ndonj dhiet o pesmbëdhiet [...] dit prë dit zgjerohet malli të xën. Burra e grā pëstaj [...] këntonjin e thōn ndomos kënēka o kënēkēza ng'ato që [...] e me madhe paçenxīe ja mbësova. Gjith këto, e shumë tiera të [...]bierën, sa u të lëfça katundin, cili vërteta nënk i me[...] u desha e dua të ja bënj, aq më se më paguonjin [...] nvidhīe, e farmëkore murmurī e aharistī.

[nj'] etër shërbes. U se të vinj' ati kām të lē një skōll [...] e cila dit prë dit më rritet, mos kish t' më pësoj [...] [qe]nit që shkoj lumin me copën mish ndë goj? An[...] thuoç, pa mosnjë rē ndose tue ardhur ati, shërben[jē] [...] ashtu, allmonu prë katër o pes vīet.

[...] [k]ām të kërkonj një patent Ginnasiale o Liceale mos [...] a Kosenx e të ndënvëshënja tek ndonj' eksamën [...] Kētë nënk e bënj, e sē mūn t'e bënj kurraī. Njota [...] ndo vete ashtu jemi ndë faregjē. U jām prift [...] [...]batin këllogjarisht e xhesha. Provedituri i studevet [...] kām edhe liēenxën të [...] ndë vi[...] 60 [...]titit [...] të jem i zgjedhur, e mīr, ndomos s'kām që të bënj ! Ndo prana mundën ti, e këta të Muniçipit ati, e kām bes se mundëni, u jām i gatur të ju gjegjinj e të vinj më njëhere se të duani.

Kām një nip, cili xē e buftōn ntijëgime, e ndoç u ardhëça ati, atë s'kām t'e lē; prisandaī dua të dī sa paguonjin trimat pē[...] një, e ndose mūn gadhënjefça gjē pse dhaskal.

Që vīet nënk shkruoīta faregjē albëresh, vet pse njoħa se jām shër[be]me që qëntronjin të gropsuora nd'errësī. Ntreqa mpero, ngjata e vura mbë drit më të shkëllqeme, gjashtdhiet o më kënëkashit katundare që bën'e tipografisëtin ti; e bëra katërmbëdhiet kalimere [mbē] mirakulit më të mbëdhenj të Jezu Krishtit; e dica më duolltin [vër]teta të mira e të

bukura. Atë të Samaritanes të Pasionës e të [Pa]shqëvet e xūn e je këntuon.

Leksikoni është njera ndër Gk, mo' f'alt i kam k'azi gjith [...] Ati m'ir e d'i, se ndo in Zot na jep shëndet m'ūn të b'nj'emi sh'erbise sh'ūm. V'ër r'ë të th'ell m'pero ç'ë b'ēm'ia të z'ër, të m'ba'het e mos të m'barohet n'jinje; mos të th'u'het prana se shtr'enguom mizat e e rra'h'tim u'jët! Nisu m'ir, se u të v'inj pas, e ruonj edhe, pa zil'i, pa nvidh'ë, e pa keq'i, ndo të v'ëf'ç'ë ndonj gjurm shtr'ëmburishte, e të thom po si të ru'h'eç, sa të mund ngjat'emi të mir'ën [...]

Prë kokun ç'ë duonje d'ërgova th'ërritur n'jë la'ket ç'ë [...] se vij, mo' n'ënk erdhi n'jernani: v'ien m'e th'ën se n'ëg[...] Ndo të v'inj t'e d'ërgōnj.

D'ie m'arruri karta ç'ë tipografise mbi të hapur'ën [...]. M'ë p'ëllqeu sh'ūm, e besonj se hor'etas'ëvet ati i ka [...] Sh'ërb'ëtresha m'ë b'ëri n'jë bil e i vura 'ëm'ërin Fan'ë[mire] [...] n'ize. 'Ësht e bukur si n'j' 'ëngj'ëll. I b'ëra di ninu[lla] [...] gjegjinj tij e thirm'ën e dhokses. Mo' pra ndoç z'ë [...] sa të vaturit na l'ër'ën udha!... Mos qoft!/? And[...] so ndose pedhamenti 'ësht v'ërteta i m'ir, e mus[...] [...] rōnj m'ë se n'jë mot. [...] alinj sh'ūm bashk me të tri [...]"

Në përfundim të këtij shkrimi mund të themi se ky letërkëmbim, megjithëse jo i plotë dhe i njëanshëm hedh dritë mbi një figurë ende të panjohur mirë të Santorit. Ai sjell fakte në mbështetje të saktësimi të kohës se kur e si kanë lindur veprat e kush i ka botuar ato. Gjejmë të dhëna se si ka funksionuar rrjeti i intelektualëve arbëreshë të shekullit të XIX për ringjalljen e vlerave kombëtare shqiptare nëpërmjet lëvrimit të shkrimeve letrare dhe përpjekjeve për shkollim. Bashkëkohës e bashkudhëtarë në këtë përpjekje të madhe të përbashkët De Rada dhe Santori lanë gjurmë të pashlyeshme në kulturën tonë. Megjithatë të dy mbetën peng i një dëkaje të pandryshuar deri në fund të jetës: De Rada mbeti peng i adhurimit të poezisë, frymëzimit e largimit nga realiteti që i falte ajo, i pasqyrimin të një “moti të madh” të lavdishëm, i gjakimit për famë e madhështi; Santori mbeti peng i hapit të matur, i dëshirës për të eksperimentuar në zhanre të ndryshme letrare, i gjakimit për të pasqyruar realitetin ku jetonte, i drojës se nuk do të botohej kurrë, i përunjësisë.

BIBLIOGRAFI

Arkivi Qendror i Shtetit (Tiranë) - burime arkivore. Fondi 24, Dosja 54/9, fl. 11- 44.

[Belluscio 2014.a]: Giovanni Belluscio: *Notizie inedite per la biografia di F. A. Santori in alcune sue lettere a G. de Rada*, në “Hylli i Dritës”, Shkodër, nr. 3-4, 2014, f. 116-128.

[Belluscio 2014.b]: Oreste Parise, & Giovanni Belluscio (a cura di): *Il Prigioniero Politico, Libero e reduce per la Costituzione del 1848, Novella di Francesco Antonio Santori*. Edizione critica a cura di Oreste Parise e Giovanni Belluscio, Edizioni Orizzonti Meridionali, 2014. (konkordanca ose glossario indice Albanese-italiano f. 239-245).

[Belluscio 2014.c]: Oreste Parise (a cura di): Francesco Paolo Santori, *La figlia maledetta : edizione critica*, a cura di Oreste Parise, Aracne, 2014.

- [Bruci 2004]: Merita Sauku Bruci, (a cura di): *Elena Ghika a Girolamo De Dada Lettere di una principessa*. Studio introduttivo, trascrizione e note (*Elena Gjika – Jeronim De Radës. Letra të një princeshe*. Pajisur me një studim hyrës, transkriptim dhe shënime), Tirana, Bargjini, 2004, 308 f.
- [Bruci 2011]: Merita Sauku Bruci (a cura di): Francesco Antonio Santori, *Sofia e Kominjatëve – Editio Princeps*, Studio introduttivo di Italo Costante Fortino. Prolegomeni, trascrizione e apparato critico di Merita Sauku-Bruci, Vol. I, Università degli Studi di Napoli *L'Orientale*, Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale, Napoli, 2011.
- [Bruci 2012]: Merita Sauku Bruci: *Evolucioni i sistemit alfabetik të F.A. Santorit – çelës për përcaktimin e kohës së hartimit të veprave të tij*, në “Studime filologjike”, nr. 1-2, 2012, f. 73-90.
- [Bruci 2014]: Merita Sauku Bruci: *Vendi i munguar i Françisk Anton Santorit në letërsinë shqipe (Françisk Anton Santori's rightful place in the Albanian literature)* në ANAS, “Studia humanitatis”, 7-8, Shkup, Botim i Institutit ALB-SHKENCA, 2014, f. 29-42.
- [Bruci 2015]: Merita Sauku Bruci: *Se të përhapjen edhe të përjetësojnë gjuhën shqipe*, në “Jeta arbëreshe”, nr. 79, janar-qershor 2015, f. 37.
- [De Rada 1866]: *Rapsodie d'un poema albanese raccolte nelle Colonie del Napoletano tradotte da Girolamo De Rada e per cura di lui e di Nicolò Jeno de' Coronei ordinate e messe in luce*, Firenze, Tipografia di Federico Bencini, 1866.
- [De Rada 1896]: *Appendice alla Grammatica -Antologia Albanese tradotta fedelmente in italiano da Girolamo De Rada*, Napoli, Stab. Tipo-Stereotipo del Cav. A. Morano, 1896.
- [Fortino & 1985]: *Appendice, Delibere e lettere inedite në Francesco Antonio Santori “Tre novelle”* a cura di Italo Costante Fortino, Carmine Stamile, Ernesto Tocci, Cosenza, Edizioni Brenner, 1985. f. 361-380.
- [Fortino 1986]: Italo C. Fortino, “Problemi di cultura arbëreshe nel secondo Ottocento” në *Quaderni del Dipartimento di Linguistica dell'Università della Calabria* 3, Serie Letteratura 2, Cosenza, Brenner, 1986, f. 70-112.
- [Fortino 2003]: Italo C. Fortino, *Girolamo De Rada ad Angelo de Gubernatis*, në përmbledhjen “Omaggio a Girolamo De Rada, Microprovincia”, gennaio dicembre 2003. n. 41. f.179-255.
- [Gradilone 1974]: Giuseppe Gradilone, *Francesco Antonio Santori un romantic fra tradizione e realist*, në “Altri studi di letteratura Albanese”, Roma, Bulzoni editore, 1974.
- [La Luna 2006]: *Opera Omnia. Epistolario con N. Tommaseo. Ediz. critica. 12. La corrispondenza inedita tra Girolamo De Rada e Niccolò Tommaseo (1860-1874)*. A cura di Michelangelo La Luna, Rubbettino, 2006.